

Dr. Vasile MARCULEȚ¹

Dr. Ginel LAZAR²

SISTEMUL DEFENSIV AL THEMEI PARADOUNAVON ÎN SECOLELE XI-XII

Statutul de provincie de frontieră, situată la limita lumii barebare, și-a pus amprenta asupra modului de apărare a Themei Paradounavon, constituită de împăratul bizantin Basileios II după victoria finală asupra Bulgariei, din 1018. Apărarea themei dunărene în secolele XI-XII a fost centrată pe două componente esențiale: armata terestră și, în cazuri excepționale, forțele navale, și sistemul defensiv.

A doua componentă a apărării Themei Paradounavon a reprezentat-o sistemul defensiv. Pe timpul funcționării unității militari-administrative dunărene, acesta era format din fortificații dispuse, pe linia fluviului, în adâncimea teritoriului și pe litoralul vest-pontic³.

FORTIFICAȚII DE PE ALINIAMENTUL DUNĂRII

Prima și probabil cea mai însemnată componentă a sistemului defensiv al Themei Paradounavon a fost reprezentată de cetățile de pe aliniamentul Dunării, care au constituit altădată vechiul limes romanus. Pe cursul fluviului, din amonte spre aval, prima cetate importantă a fost Vidinul.

Existența și renumele orașului roman Bononia, i-a determinat pe bulgari să construiască în secolul al IX-lea o puternică cetate, după model bizantin, atestată în timpul cneazului Boris-Mihail. Vidinul a fost până la cucerirea bizantină din 1002, printre cele mai importante fortificații de nord-vest ale Bulgariei. Odată cucerită, după un asediу foarte îndelungat, cetatea, devine cea mai importantă fortăreață de la granița de nord-vest a themei dunărene⁴.

Perioada bizantină este puțin cunoscută în istoriografie. Funcționarea cetății și rolul său în secolele XI-XII sunt, însă, confirmate de o serie de surse literare bizantine, precum lucrările istorice ale lui Ioannes Skylites, Nikephoros Bryennios Anna Comnena, Niketas Choniates, Theodoros Skutariotes sau Ioannes Kinnamos. În contextul disputelor armate dintre Bizanț și Ungaria, din secolul al XII-lea, Vidinul a fost o rampă de lansare a operațiunilor militare împotriva Regatului Arpadian. Importanța strategică a cetății a transformat-o, în repetate rânduri, în subiect de dispută între imperiu și Ungaria.

Vidinul a fost, se pare, prima cetate vestică dunăreană cucerită de vlaho-bulgarii conduși de Petru și Asan, de la bizantini, probabil prin 1186⁵. În această etapă a derulării evenimentelor militare, ocuparea Vidinului a fost, se pare, doar una temporată. Numai așa

se explică, în opinia noastră, faptul că, în 1194, cetatea dunăreană reapare sub stăpânire bizantină⁶.

În lucrarea geografică a lui Idrīsī, Vidinul, care este înregistrat cu numele de *Bîdinî* (*B.nwî*), fiind inclus între „principalele orașe” stăpânite de Bizanț în regiunea dunăreană, este considerat „mare oraș pe Dunăre”⁷. Pe harta militară din *Codex Latinus Parisinus* – 7239, Vidinul este menționat sub numele *Ahandin*.

La Lom exista edificiul fortificat de la Almus, situat pe malul Dunării, care făcea parte din sistemul de apărare a fostului limes roman. Cetatea antică Almus se întindea pe o suprafață de circa patru hectare, având forma unui pentagon neregulat, cu zidurile de incintă cuprinse între 200 și 250 m lungime și grosime de 2 m, prevăzută cu turnuri și bastioane de apărare. Castelul de tradiție romano-bizantină este atestat încă în secolul al VII-lea. În vecinătatea acestuia, s-au descoperit multe vestigii medievale, chiar și un zid de incintă, cu mai multe straturi de consolidări, ultimul fiind de cărămidă. În pofida descoperirilor arheologice atestate pentru secolele XIII-XIV, încă nu s-a putut localiza fortificația medievală. Nici măcar numeroasele descoperiri monetare din secolele XII-XIV nu au clarificat aceste aspecte⁸. Printre numeroasele monede descoperite, cele de secol XII, în număr de 60, atestă stăpânirea bizantină în zonă⁹. În *Geografia* lui Idrīsī include cetatea Lom, pe care o numește *Almâs*, între „reședințele celebre și orașele cunoscute”, afimând că „este un mic oraș cu caracter urban, unde se găsesc multe fructe și bogății, este înconjurat de întinse zone acoperite de culturi și de terenuri întinse”¹⁰.

Mica fortificație de la Orjahovo, pe nume *Kamăka* (cetatea de piatră), ar fi fost ridicată, potrivit tradiției, în vremea Asăneștilor, pe ruinele unei fortărețe construite în timpul Primului Țarat Bulgar, la circa 1,2 km de centrul orașului Orjahovo (Rahova), pe o potecă ocolitoare, în vecinătatea fostului castru roman *Appiaria*. Este edificată pe malul Dunării, pe un promontoriu greu accesibil, având o bună poziție de observație a fluviului și a drumurilor de hotar. Probabil, a fost cucerită de bizantini de la bulgari, în campania post 1001. A doua perioadă de reconstrucție datează începând cu secolul al XII-lea, când, pe fondul ofensivei Bizanțului contra Ungariei, s-a procedat, probabil, la refacerea fortificației¹¹. Informațiile din epoca bizantină lipsesc aproape cu desăvârșire. Sigiliul unui anume Andronikos atestă existența reședinței unui tourmarches la „*Arachilava*”, identificată de unii istorici cu Orjahovo¹². Pe harta militară din *Codex Latinus Parisinus*, cetatea Orjahovo este amintită sub numele *Azara*.

În satul Ghighen, se găsește un important sit

arheologic de epocă romană, *Colonia Ulpia Oescensium*, cunoscut sub denumirea bulgară de *Rimskijat grad* – *Kolonija Ulpija Eskus*. Numele orașului roman se trage de la râul Iskăr, care se varsă în Dunăre, aflat la trei km vest de orașul antic, fondat de împăratul Traianus, după războaiele dacice¹³. În ciuda numeroaselor descoperiri antice, care relevă una dintre cele mai importante locuri din secolele I-IV, cu atestări documentare până în secolul al VI-lea, viețuirea urbei se oprește brusc înainte de năvălirile slavilor în sudul Dunării. Din perioada funcționării Themei Paradounavon sunt dovedite forme evidente de locuire în zonă, dar nu cunoaștem dacă așezarea a fost fortificată în scop militar. Așezarea a fost devastată de raidurile pecenege din anii 1032-1036. Atacurile succesive dovedesc că așezarea de la Ghighen era, cel puțin, parțial fortificată. După ultimul atac din 1036 așezarea a fost abandonată¹⁴. Istoricul Alexandru Madgearu susține că pecenegeii s-ar fi instalat și în unele zone din Paradounavon, în afara *Patzinakiei*, argumentând cu două tezaure de *miliaresia* descoperite la Ghighen, care ar fi reprezentat „pradă acumulată de căpetenii pecenege”, după jafurile din 1036¹⁵.

Localitatea Ruse, cu denumirea antică *Sextaginta Prista*, era cunoscută, în epoca medievală, drept *Zorzelo* sau *Roussico* (Rusciuk). Este situată în aval față de cetatea „*Kaleto*” de la Sviștov, la circa 100 de km de aceasta. În urma săpăturilor arheologice, desfășurate în diverse campanii de la începutul secolului al XX-lea au fost descoperite urme ale așezării fortificate din secolele XI-XIII, constând în artefacte bizantine și o necropolă¹⁶.

La Sviștov este atestată încă din secolul al XII-lea cetatea denumită de tradiție *Kaleto*, aflată la o distanță apreciabilă față de *castrum Novae*, pe un deal din vecinătatea Dunării, de unde se putea supraveghea navegația, precum și drumurile de hotar. Cronicarul arab Idrīsī amintește cetatea de la Sviștov în secolul al XII-lea, în epoca bizantină, sub numele de *Suvestcastro* sau *Sebastocastro* (*S.b.s.t.Qastrû*), potrivit unei traduceri mai recente, precizând că aceasta era „*un oraș prosper, cu un caracter urban*”, fiind „*situat pe fluviu*”, la o zi și jumătate distanță față de Vidin și tot atât față de Dristra, „*spre răsărit*”¹⁷. Istoricul B. Nedkov susține că forma *Suvestcastro* este preluată de la bizantini, care numeau cetatea dunăreană drept *Svistocastron*¹⁸.

Aproape de punctul de confluență a râului Iantra cu Dunărea se află fortificația de la Krivina, ridicată pe locul fostului castru roman *Iatrus*. În funcționarea cetății de la Iatrus-Krivina, arheologii au identificat trei mari perioade de locuire. Cea de-a doua, care ne interesează pe noi, a debutat în anii '20 ai secolului al

XI-lea, fapt documentată cu monede de la Romanos III Argyros¹⁹. Este foarte posibil ca până la mijlocul secolului al XI-lea, la Krivina să-și fi avut reședința un strategos de cetate. Spre o asemenea concluzie conduce un sigiliu, descoperit aici, aparținându-i generalului Demetrios Katakalon, *patrikios*²⁰. Arheologul Petre Diaconu datează funcționarea lui Demetrios Katakalon ca strateg de cetate în anii '30 ai secolului al XI-lea²¹. Această fază de funcționare a fortificației de la Krivina a încetat odată cu invazia pecenegilor din 1046-1047, iar a treia fază, care nu mai prezintă interes pe noi, a debutat la începutul secolului al XIII-lea²².

Aproximativ la jumătatea distanței dintre Ruse și Silistra, este localizat orașul dunărean Tutrakan cunoscut și prin denumirea Turtucaia, situat vis-à-vis de actualul oraș românesc Oltenița. În perioada romană Tutrakan se numea Transmarisca, etimologia sugerând o legătură directă cu mlaștina de pe malul opus al Dunării, pe nume Marisca, ceea ce înseamnă „așezarea de dincolo de mlaștină”. Sub aspect militar, în secolul al VII-lea, pe fondul invaziilor slavilor și protobulgarilor în Balcani nu se mai semnalează mărturii ale surselor istorice cu privire la sistemul fortificat al Trasmariscăi. Rămâne, totuși, foarte relevant, din acest punct de vedere, cazul petrecut în anul 895, când, după atacul fulgerător al ungurilor, țarul Symeon s-a refugiat în cetatea Mundraga. Pentru localizarea cetății au fost propuse Dristra, Păcuiul lui Soare etc²³. În final, s-a demonstat că, în realitate, este vorba de Tutrakan²⁴. Descoperirea unor tezaure monetare bizantine de la Ioannes I Tzimiskes, confirmă rolul și însemnatatea militară a cetății Tutrakan și integrarea fortificației în sistemul defensiv al stăpânirilor Bizanțului de la Dunărea de Jos, după 971. Mărturii ale conviețuirii dintre populațiile imperiului sunt atestate în secolele de stăpânire bizantină în așezarea fortificată din Tutrakan²⁵.

Între Tutrakan și Silistra, la Popina și Gradișceto, sunt atestate două fortificații care au funcționat, în timpul stăpânirii bizantine, până în secolul al XI-lea. La Popina a fost descoperit un sigiliu al generalului Basileios Apokapes, datat în anii 1060-1070, precum și doi folles anonimi atribuiți împăratului Constantinos X Doukas. Lipsesc emisiunile monetare de la Romanos IV și Mihail VII, și există o singură descoperire, o piesă de aur de la Nikephoros III²⁶. Funcționarea fortificație Gradișceto este atestată cu un număr neprecizat de folles anonimi, din clasa A2-A3, datați în intervalul 976-1028 și clasa B, datați între 1028 și 1034²⁷. Ele conduc la concluzia că cetatea a fost distrusă de unul din raidurile pecenegilor din 1032 sau 1034²⁸.

La Vetren (anticul *Tegulicum*) a funcționat, de

asemenea, în epoca stăpânirii bizantine o fortificație, preluată de la bulgari în 971 și inclusă în sistemul defensiv al imperiului. Numeroasele descoperiri numismatice de la Vetren din perioada 971-1204 atestă, în principal, stăpânirea bizantină a fortificației în timpul funcționării themei dunărene²⁹. Potrivit opinilor exprimate de unii istorici, este foarte posibil ca în secolul al XI-lea aici să-și fi avut reședința un strategos de cetate³⁰. Temeul acestei opinii îl reprezintă descoperirea în aria cetății de la Vetren a trei sigiliu, care au aparținut unor comandanți militari, anume Tyrach, *protospatharios kai eparchos*, nimeni altul decât șeful peceneg, care în 1046/1047 a invadat imperiul³¹, Romanos Diogenes, *patrikios, anthypatos și vestes*, sigiliu datat în anii '60 ai secolului al XI-lea³², și Gregorios Maurokatakalon³³.

Cea mai însemnată cetate a Themei Paradounavon, a fost Dristra, reședința unității militar-administrative de la Dunărea de Jos, poziționată la confluența brațelor Dunării. Puternica cetate dunăreană a avut o continuitate politică atestată documentar. Din anul 971, Dristra intră în compunerea Imperiului Bizantin, devenind reședința unităților militar-administrative care s-au succedat la Dunărea de Jos. Cetatea Dristra își va conserva acest statut și după constituirea Themei Paradounavon, păstrându-l pe toată perioada funcționării unității militar-administrative dunărene din secolele XI-XII, cu excepția intervalului 1072-1091, când în urma revoltei și secesiunii orașelor paristriene, s-a aflat sub controlul unui șef peceneg, Tatos (Tatrys)³⁴. În secolul al XI-lea se aduc o serie de îmbunătățiri și consolidări sistemului de apărare a Dristrei, precum construirea unei acropole fortificate în partea de sud. Între 1086 și 1091 Alexios I Comnenos se angajază într-un conflict violent cu forțele turanice, vizând restaurarea puterii imperiale la Dunărea de Jos. Luptele cu pecenegii din 1087 au drept consecință distrugeri ale așezării fortificate, astfel că o parte din incinta orașului dintre sud, pe partea cu țărmul, a fost depopulată. Locuirea a continuat în zona fortificată dinspre Dunăre³⁵.

În secolul al XII-lea, Dristra a continuat să fie un oraș înfloritor. O asemenea concluzie se desprinde din relatarea lui Idrîsî, care consemnează că Dristra era un oraș „al cărui teritoriu este vast”, care avea „piețe bine aprovizionate, resurse abundente” și „edificii superbe”, și care „i satisfac pe toți”³⁶.

Nu cunoaștem cu precizie data intrării Dristei în componența Țaratului Vlaho-Bulgar. Istoricul bulgar, Aleksandăr Kuzev, propune perioada cuprinsă între 1186 și 1188³⁷. Alții sunt de părere că cetatea dunăreană a intrat în componența statului vlaho-bulgar după campania lui Ioniță Asan din 1201. Nicio

informație nu justifică o asemenea concluzie. Autorul bizantin Niketas Choniates, contemporan evenimentelor, nu face nicio referire la situația și statutul Dristrei în intervalul de timp cuprins între 1185, izbucnirea revoltei vlaho-bulgarilor, și 1202, data de final a *Istoriei* lui. Mai mult chiar, acesta nu menționează niciodată Dristra în perioada respectivă. O situație similară întâlnim în *Istoria* lui Georgios Akropolites, și în *Cronica* lui Theodoros Skutariotes, care-și redactează lucrările la sfârșitul secolului al XIII-lea. În lista de orașe bizantine, despre cei doi autori care afirmă că au fost cucerite de țarul Ioniță Asan, Dristra nu este inclusă³⁸. Conchidem că este dificil de admis ca, în timp ce orașe de o însemnatate mult mai mică s-au bucurat de atenția autorilor, pierderea de către imperiu a unuia de anvergura și importanță Dristrei să fi fost trecut cu vederea, absolut de către toti. O asemenea „omisiune” este justificată doar de faptul că Dristra a rămas în continuare sub stăpânirea impuriului.

Cea mai veche informație cu privire la apartenența Dristrei la Țaratul Vlaho-Bulgar, apare pe o listă a eparhiilor religioase dependente de Patriarhia Târnovei, atașată *Sinodikonului lui Boril*, din 1211. Lista în discuție a fost, însă, redactată prin 1235, în timpul țarului Ioan Asan II³⁹. Pe harta militară din *Codex Latinus Parisinus* - 7239, cetatea Dristra este denumită *Tristari*.

În insula actuală Păcuiul lui Soare, creată de apele Dunării, în vechime pe malul stâng al fluviului, la 18 km în aval de Dristra, a fost ridicată în 971-972-973, a *fundamentis*, o cetate bizantină, care a avut caracterul de bază navală⁴⁰. Din cetatea, care inițial a avut se pare formă rectangulară, probabil trapezoidală, s-a păstrat sub o cincime, restul fiind distrus, de-a lungul veacurilor, de apele Dunării⁴¹. Portiunea care s-a păstrat din cetatea insulară este mărginită spre nord-vest de un zid lung de 42 m, iar spre sud-est de un zid de 240 m. Zidul de incintă, care s-a păstrat în unele locuri până la o înălțime de 5-6 m are grosimea la bază de 5,9-6 m, iar la înălțimea actuală de 4,2 m. Pe latura de sud-est a cetății este amplasată instalația portuară, respectiv debocaderul, cu o lungime de 24 m, formată dintr-o suită de platforme din piatră, care coboară sub forma unor trepte pe măsură ce înaintează spre exterior, era flancată de două turnuri rectangulare, din care cel sudic avea dimensiunile de 7,3 x 5,6 m. Intrarea în cetate era una monumentală, având o lărgime de 4 m⁴².

Ca bază navală, cetatea de la Păcuiul lui Soare avea misiunea de a contracara incursiunile rușilor kievieni, prin supravegherea căilor navigabile, în cazul de față al Dunării. Baza navală de la Păcuiul lui Soare se integra în ansamblul fortificațiilor bizantine de la Dunărea

de Jos, care mai cuprindea cetățile de la Dervent și Oltina⁴³. În al doilea rând, garnizoanele cetăților din zonă trebuiau să împiedice eventualele acțiuni ale vreunui inamic neașteptat din stânga Dunării. În aceeași situație flotei de la Păcuiul lui Soare îi revenea misiunea „să asigure mișcările de trupe și eventuala transbordare a lor”⁴⁴.

Cetatea de la Păcuiul lui Soare și baza navală de aici și-au încetat funcționarea odată cu izbucnirea revoltei bulgare din 976, după unele opinii, în 986, după altele, când a fost dezafectată⁴⁵. După recucerirea bizantină din anul 1001, cetatea cunoaște o nouă epocă de dezvoltare, dar își pierde caracterul de bază navală, în condițiile în care inamicul imperiului deveniseră pecenezii. În consecință, la Păcuiul lui Soare nu va mai staționa o flotă, ci avea să fie instalată o garnizoană formată din „ostași pedeștri, recruatați din sănul populației locale”⁴⁶.

Descoperirile numismatice, constând într-un număr de 1.164 de monede bizantine, confirmă locuirea de la Păcuiul lui Soare pe durata secolelor X-XII⁴⁷. Monedele acoperă perioada cuprinsă între domnia lui Ioannes I Tzimiskes și cea a lui Alexios I Comnenos⁴⁸. Îngroparea unui tezaur compus din 11 monede de bronz, încheiat cu două monede de la Constantinos X Doukas, a fost pus în relație cu invazia uzilor din 1065⁴⁹. Afectată grav de atacul cumanilor din 1095, așezarea de la Păcuiul lui Soare și-a încetat existența, cel mai probabil, în urma invaziei pecenege din 1122. Următoarea fază de dezvoltare a ei avea să se înregistreze în secolele XIII-XIV⁵⁰.

În dreptul vadului de la Dervent, pe panta sudestică a dealului omonim, în locul numit *La Nuci*, alături de un castru roman din secolele II-III, bizantinii au ridicat o fortificație cu ziduri de piatră, de formă dreptunghiulară, înconjurate de un sănț de apărare cu val. Zidurile de incintă aveau o grosime de 1,85 m. Dimensiunile fortificației nu sunt cunoscute, doar latura de est a fost urmărită pe o distanță de 120 m. Foarte probabil, sănțul de apărare și valul au înconjurat cetatea pe trei laturi, cea de-a patra folosind ca limită râpa naturală⁵¹. Cetatea de la Dervent forma, împreună cu cea de la Păcuiul lui Soare, „un sistem de cetăți-pereche menite a supraveghea vadul de la Dervent, de a controla cursul Dunării și de a împiedica eventuale concentrări de trupe în preajma Dristrei, [...] , în vederea închiderii trecerii navelor rusești în amonte spre Dunăre sau a evitării unor atacuri ale peceneilor nord-dunăreni împotriva capătării Themei Paristrion, dar și asigurând un punct de sprijin în drumul spre regiunile nord-orientale ale Peninsulei Balcanice”⁵². Descoperirile monetare acoperă perioada cuprinsă între domnia lui Ioannes I Tzimiskes și cea a

lui Constantinos IX. Pe baza lor s-a conchis că începutul fortificației de la Dervent se situează în timpul lui Ioannes I Tzimiskes, iar sfârșitul ei, printr-un incendiu, s-a produs, cel mai probabil, în timpul lui Mihail IV, în urma invaziei pecenege din primăvara anului 1036, concluzie spre care conduc și două schelete decapitate identificate în stratul de distrugere din acel an⁵³. Foarte probabil, la Dervent a funcționat, la începutul secolului al XI-lea, un sediu de strategos de cetate. Așa s-ar explica prezența aici a unui sigiliu apartinându-i lui Ioannes Maleses, *patrikios*⁵⁴.

La Oltina, cercetările arheologice au evidențiat faptul că fortificația din punctul *Capul Dealului*, cu șanț și val de pământ, a fost utilizată și în secolul al XI-lea⁵⁵. După revenirea Imperiului Bizantin în spațiul istro-pontic, aici se dezvoltă o așezare relativ prosperă⁵⁶. Trei miliarezia de argint, emise de împăratul Ioannes Tzimiskes, folosite, cel mai probabil, pentru plata soldelor, descoperite aici, permit datarea începutului locuirii după 971⁵⁷. Descoperirile monetare acoperă perioada cuprinsă între domniile lui Ioannes I Tzimiskes și Nikephoros III. Circulația monetară înregistrează o reducere destul de puternică în timpul lui Mihail IV, când așezarea a fost, cu siguranță, afectată de atacurile pecenegilor din 1036. Situația este și mai dificilă sub Constantinos IX, ca urmare a pătrunderii pecenegilor în zonă, atât a grupării conduse de Kegenes (1045/1046), cât și a celeia de sub conducerea lui Tyrch (1046/1047). Panta descendantă continuă și sub domniile împăraților Constantinos X, Romanos IV și Nikephoros III⁵⁸. Un sigiliu, care i-a apartinut generalului Gregorios Maurokatakalon, *patrikios, anthypatos și katepano*, un colaborator apropiat al lui Alexios I, descoperit aici, conduce la concluzia că fortificația de la Oltina a funcționat, cel puțin, până la sfârșitul secolului al XI-lea⁵⁹.

Pe un platou de pe versantul drept al fluviului, în dreptul insulei Hinog, la trei km sud de Cernavodă se găsește fortificația *Axiopolis*. Platoul înalt suportă pe întinderea sa trei fortificații, cea elenistică, romană și bizantină. Fortificația de Sud a funcționat în perioada stăpânirii bizantine, având o incintă poligonală, cu cele patru laturi cuprinse între 161 și 250 m. Amplasată într-o zonă strategică, de importanță economică și militară, se crede că ar „fi fost reînărcată în sistemul defensiv încă din 971”, în baza unei singure monede descoperită de la Ioannes I Tzimiskes⁶⁰. Indiciul pe care îl sugerează Alexandru Madgearu nu trebuie ignorant, deși este, poate, prea puțin. Există și alte descoperiri numismatice bizantine sporadice, din secolul al XI-lea. Atestarea scaunului episcopal ortodox de la Axiopolis în secolul al XI-lea, probează importanța

cetății bizantine de pe limes-ul dunărean, cu rol militar defensiv și caracter urban, religios și laic deopotrivă⁶¹.

Pe malul drept al Dunării dobrogene, la jumătatea distanței dintre Cernavodă și Hârșova, se ridică pe un promontoriu stâncos cetatea Capidava (toponim getic, însemnând „cetatea de la cotitură”), la sud de localitatea Topalu. Fortificația are forma unui patru-later cu laturi lungi, ziduri groase și înalte, prevăzută cu șapte turnuri pe peste 10 m înălțime (trei turnuri dreptunghiuare, două turnuri în sfert de cerc și două turnuri intermediare în formă de potcoavă), o poartă lată pe latura de sud-est, cu rol de legătură cu interiorul teritorului și o poartă strategică de ieșire pe latura de sud-vest a turnului, spre fluviu, lângă portul fortificației. Cetatea a făcut parte din sistemul defensiv roman, organizat pe limes-ul dunărean, având, aşadar, o funcție eminentemente militară. În perioada stăpânirii bizantine, din secolele IX-XI, sunt atestate urme de locuire militară, startiojii fiind ultimii locuitori ai fortificației, devenită bizantină, în ultima sa fază de existență⁶².

În perioada bizantină, cetatea suferă modificări și refaceri succesive, când este înconjurată de un zid de piatră și pământ, pe vechiul contur roman, dublat de un șanț de apărare. În istoriografie circulă mai multe teorii legate de datarea refacerii cetății, după secolul al VII-lea. Istoricul Radu Florescu, consideră că cetatea a fost refăcută după 971, peste ruinele unei fortificații bizantine din secolele IX-X⁶³. Teoria fost combatută de Petre Diaconu, care exclude existența unei așezări fortificate bizantine, înainte de 971⁶⁴.

Pe baza descoperirilor monetare s-a dedus că faza de locuire care a debutat în 971 a fost întreruptă după 986, fiind reluată după 1001, în urma recuceririi bizantine⁶⁵. Cetatea a suportat două mari atacuri ale pecenegilor, în 1036, când a fost grav afectată, și în 1047, care a determinat abandonarea ei⁶⁶. Monedele descoperite în nivelurile de incendiere, au făcut posibilă opinia că, probabil, cetatea a fost atacată de pecenegi și în anul 1027⁶⁷.

Fortăreața romană de la Hârșova (*Carsium*) era ridicată pe faleza înaltă și abruptă a Dunării, înconjurată de trei incinte concentrice. Cetatea este apărată natural de turnuri stâncoase imense. Zidurile de pe platoul cetății (incinta de interior) au fost consolidate și largite în secolele X-XII, rezultând cetatea târzie de factură bizantină. Spre Dunăre se poate observa un zid de apărare bizantin, care a apartinut instalației portuale. Toate indiciile conduc la concluzia că fortificația bizantină era integrată în sistemul defensiv bizantin al themei dunărene în secolele XI-XII.

În afara incintei fortificate a existat o așezare civilă

din secolul al XI-lea, unde predominau locuințele săpate în pământ, folosite de băstinași (probabil familiile stratotșilor)⁶⁸. Pe baza monedelor descoperite în nivelurile de arsură se presupune atacarea cetății de către pecenegi în anul 1027⁶⁹. Sunt atestate descooperiri monetare provenite de la Ioannes I Tzimiskes până la Alexios I Comnenos. Se consideră că absența monedelor bătute de împăratul Ioannes II Comnenos, cu o bună circulație în spațiul dobrogean, ar indica o distrugere provocată de invazia pecenegă din 1122⁷⁰.

Complexul fortificat de la Turcoaia (*Troesmis*) prezintă vestigii getice, romane și de factură bizantină. Cetatea de Est (mare) și cea de Vest (mică) sunt localizate la circa 4 km nord de localitatea Turcoaia, la o distanță de 700 m una de alta. În aria castrului roman Troesmis și a *canabae*-lor Legio V Macedonica au rezultat „o succesiune de trei fortificații, valuri și șanțuri”⁷¹. Ambele cetăți, prezintă incinte cu laturi lungi, turnuri fortificate, valuri mari și șanțuri de pământ. Din punct de vedere militar, se pare că doar fortificația de Vest a deținut o funcție specifică în sistemul defensiv bizantin. Pe baza circulației monetare se presupune că locuirea a fost reluată recucerirea bizantină din 1001⁷². Afectată de atacul pecenegilor din 1036, nu este exclusă o abandonare a ei în perioada secesiunii orașelor paristriene dintre 1072-1091, corelată cu prezența activă a pecenegilor în zonă. Cele două monede de la Alexios I (un *follis*) și Ioannes II (un *aspron trachy de billon*) ar putea fi puse în relație cu un nucleu de locurie, afectat de invazia pecenegilor din 1122⁷³.

La Măcin (vechiul *Arrubium*), decoperirile constând în ceramică specifică secolelor X-XI (oale, castronașe, căldări de lut, olane provenite din atelierele bizantine), precum și 25 de monede de bronz eșalonate între domnia comună a lui Basileios II și Constantinos VIII și cea a lui Nikephoros III Botaneiates, indică o continuitate de locuire până în 1081. Reducerea circulației monetare în timpul lui Constantinos IX și Constantinos X a putut fi consecința invaziilor pecenegilor din 1046-1047 și uzilor din 1065, care au fost însă depășite și locuirea a continuat, până la tulburările provocate de pecenegi la sfârșitul secolului al XI-lea. Prezența unui *aspron trachy de billon* de la Alexios I Comnenos, emis după reforma monetară din 1092, pune problema unei posibile locuirii și la începutul secolului al XII-lea⁷⁴. La nivelul actual al cercetării nu poate fi precizat dacă după 971 a fost reutilizată fortificația romană timpurie sau cea romană târzie⁷⁵. În *Geografia* lui Idrîsî, Măcinul este menționat cu denumirea de *Dîsîna*⁷⁶.

Între Măcin (*Arrubium*) și Isaccea (*Noviodunum*), se situează fortăreața de la Garvă (Dinogetia). Vechea fortificație romano-bizantină, distrusă în secolul al

VI-lea a fost refăcută după 971, fiind integrată în sistemul defensiv al limes-ului dunărean bizantin. Sunt atestate mai multe etape de refacere și extindere ale fortificației poligonale neregulate și așezării adiacente (extra murus) în secolele XI-XII, pe fondul dezvoltării capacitații de apărare a trupelor stratotșilor⁷⁷.

În cursul săpăturilor arheologice sistematice efectuate în fortificația bizantină de la Garvă, în punctul numit *Bisericuța*, au fost descoperite mai multe tezaururi de factură bizantină. În 1939, în interiorul turnului nr. 6, au fost descoperite peste 200 de monede bizantine, dintre care au fost publicate în ultimă ediție de Ernest Oberländer-Târnoveanu, cele din Iotul tezaurului Dinogetia I / 1939, constituit din 82 de nomismata tetartera emise de Basileios II și Constantinos VIII și trei numismata histamenta, dintre care una de la Roman III și două de la Constantinos IX. Datat în a doua parte a anilor 1050, a fost pus pus în relație cu năvălirile pegenilor, care au devastat nord-vestul Dobrogei⁷⁸. În anul 1954, cu prilejul săpăturilor efectuate în sectorul B, în scobitura unui zid romano-bizantin, sub nivelul de călcare, a fost descoperit un tezaur format din monede de aur și argint, de la Basileios II și Constantinos VIII, până la Isaak I Comnenos, podoabe de aur și argint și ustensile de fier și piatră bizantine. Tezaurul Dinogetia II / 1954, publicat în ultimă ediție de Ernest Oberländer-Târnoveanu, a fost datat la fel cu Dinogetia I, considerându-se că a fost pierdut în aceleși circumstanțe politico-militare⁷⁹. În 1959, în urma cercetărilor efectuate în latura nord-vest a sectorului C, sub nivelul de călcare, într-o ulcică de lut, s-au descoperit monede bizantine. Tezaurul Dinogetia III / 1959, publicat în ultimă ediție de același cercetător, se crede că a fost ascuns în contextul revoltei „orașelor paristriene” din 1073-1074, însă mai circulă și varianta pierderii tezaurului în anul 1078, cu prilejul unui atac peceneg. Conține 15 menede de aur emise de Roman IV Diogenes și asociații săi, până la Mihail VII Doukas⁸⁰.

Unii istorici admit ca veridică posibilitatea ca în secolul al XI-lea, Dinogetia să fi fost reședința un strategos de cetate. Argumentul invocat în susținerea acestei opinii o reprezintă prezența unui sigiliu aparținându-i lui Symeon, *verstis și katepano de Paradounavon*⁸¹. Sigiliul a putut ajunge aici însoțind o scrisoare sau un ordin al guvernatorului themei către subordonatul său.

Așezarea civilă a fost distrusă de atacurile pecenegilor din anii 1080, devenind ulterior cimitir. Fortificația își va continua funcția militară până în prima parte a secolului al XII-lea. Istoricul Alexandru A. Bolșacov-Ghimpu propunea localizarea la Dinogetia

a cetății Demnitzikos⁸². Localizarea a fost respinsă de Petre Diaconu, care argumentează că în momentul producerii atacului cumanilor, locuirea la Dinogetia încetase⁸³.

În apropierea orașului Isaccea, în partea de nord-est, se află cetatea *Noviodunum*, amplasată pe un promontoriu, pe malul Dunării, în punctul *Pontonul Vechi* sau *Eski Kale* (Cetatea Veche, în turcă), având o poziție strategică deosebită (în apropierea celui mai important vad de trecere a Dunării). Cercetările arheologice „au dus la acumularea unui bogat material arheologic, care conținează imaginea unei aşezări fortificate cu caracter urban, a cărei importanță o detașează net, din toate punctele de vedere, de celelalte centre dobrogene din secolele X-XIV”⁸⁴.

Fortificația romană târzie și incinta acesteia au fost refăcute după 971, fiind integrate în sistemul defensiv bizantin. Foarte probabil, și la Novidunum-Isaccea și-a avut reședința un strateg de cetate. În susținerea acestei concluzii poate fi invocat sigiliul unui strategos bizantin, Niketas Hagiozacharites, *protospatharios*, datat în prima jumătate a secolului al XI-lea⁸⁵. Totodată, descoperirile arheologice atestă o locuire militară și civilă în cursul secolelor XI-XII. Istorul Alexandru Madgearu nu exclude posibilitatea ca după revolta orașelor paristriene din 1072, și preluarea controlului la Dristra de către șeful peceneg Tatós (Tatous), administrația bizantină să-și fi stabilit reședința la Noviodunum⁸⁶.

În secolul al XI-lea a fost refăcut turnul mare, precum și sistemul de trei valuri de pământ concentrice, de tradiție romano-bizantină. Atacurile cumanilor din 1095 și 1122 nu ocolește Isaccea, provocând daune civile însemnante⁸⁷. În special, secolul al XIII-lea, este bine documentat de specialiști⁸⁸. Importanța militară, politică și economică plasează centrul de la Isaccea (Noviodunum) pe locul al doilea ca importanță între orașele de la Dunărea de Jos, după Dristra. Din acest motiv, o serie de istorici propun identificarea complexului arheologic de la Isaccea (Noviodunum) cu enigmaticul oraș Vicina⁸⁹. În harta militară din *Codex Latinus Parisinus* – 7239, cetatea Vicina este poziționată la sud de *Monchastro* (Cetatea Albă).

Fortificația romană *Aegyssus*, situată pe dealul *Hora*, din orașul Tulcea, a avut o funcție militară în epoca de stăpânire bizantină. Se atestă, pe baza descoperirilor monetare mai numeroase, o locuire militară abia după anul 1001, când Basileios II recuceră teritoriile Bulgariei Răsăritene. Circulația monetară probează o locuire continuă până în timpul lui Constantinos IX. Cel mai probabil, fortificația a fost abandonată după atacul pecenegilor din anul 1047. Din deceniul al

optulea al secolului al XI-lea se reia circulația monetară, dar la o scară redusă, demonstrând forme de civilizație bizantină, care poate fi urmărită relativ până în timpul țărului vlaho-bulgar Ioan Asan II⁹⁰.

Pe malul drept al brațului Sfântu Gheorghe, la puțin peste 10 km aval de Tulcea, în aria teritorială a localității Nufăru, se află cetatea bizantină și așezarea de tip urban, a căror funcționare poate fi urmărită de la sfârșitul secolului al X-lea și până la mijlocul secolului al XIII-lea și sporadic după aceea până la sfârșitul secolului al XIV-lea. Cetatea de la Nufăru a fost ridicată de bizantini după anul 971, pe ruinele unei fortificații romano-bizantine, care și-a încetat existența în secolul al VII-lea⁹¹. Încă de la început, fortificația a avut funcția de port dunărean, probabil ca punct de vamă, fiind păzită inițial de soldați imperiali, înlocuți mai târziu de străzii, recrutați din rândul populației locale⁹².

Cercetările arheologice au permis identificarea a cinci turnuri ale fortificației, amplasate pe zidurile de est, vest, nord, precum și complexa instalație portuară a cetății⁹³. Este vorba de un debarcader, identificat în punctul *Trecere bac*, care constă într-un zid din blocuri de piatră, lipit de stâncă promontoriului, din care s-a mai păstrat un tronson de 14,2 m⁹⁴. Zona care înglobează debarcaderul cetății are dimensiunile de 14,4 m (latura nordică) x 9,3 m (latura sudică) x 7,2 m (latura estică, cu un profil perpendicular pe zid bine păstrat). Limita vestică a suprafeței a fost afectată de intervenții constructive contemporane⁹⁵.

În așezarea de la Nufăru, a fost documentată o locuire neîntreruptă, în interiorul și exteriorul cetății, pe o suprafață mare, în secolele X-XIII. Printre locuitoarii vremelnici, descoperirile arheologice îi atestă și pe varegi, dar dacă stabilirea lor aici, înainte ori după ridicarea cetății bizantine, este dificil de stabilit⁹⁶.

Descoperirile monetare aferente secolelor X-XI acoperă perioada cuprinsă între domnia comună a lui Basileios II și Constantinos VIII și cea a lui Alexios I, până la reforma monetară din 1092⁹⁷. Circulația monetară înregistrează o scădere semnificativă în timpul domniei împăratului Mihail VII, care poate fi pusă în legătură cu revolta orașelor paristriene din 1072. Situația se va menține neschimbată și în timpul scurtei domnii a lui Nikephoros III, precum și în prima parte a domniei lui Alexios I⁹⁸.

În secolul al XII-lea circulația monetară contiuă, dar la cote foarte restrâns. Numărul monedelor descoperite se ridică la 43 de exemplare. Dintre acestea, 39 de exemplare au fost emise de Alexios I, după reforma monetară din 1092 (*aspra trachy de electron* – 1 exemplar, *stamena de billon* – 20 exemplare, *tetartera* – 18 exemplare), 4 exemplare de la Manuel I (*stamena de*

billon – 1 exemplar, *tetartera* – 3 exemplare) și un exemplar de la Isaak I Angelos (*stamena de billon*)⁹⁹.

Suburbia cetății, extinsă în tot secolul al XI-lea, a fost distrusă de atacul peceneg din 1122, fiind ulterior transformată în necropolă¹⁰⁰. Locuirea urbană din nordul Dobrogei a fost probabil distrusă în urma marii invaziilor mongole din 1242, dar reluată după o anumă perioadă, însă la o scară redusă¹⁰¹.

Importanța economică și strategică a cetății i-a determinat pe unii istorici să localizeze la Nufărul celebrul centru numit Presthlavitză¹⁰². În perioada stăpâneriei bizantine, cetatea Presthlavitză a fost, atât sediu de strategi de cetate, cât și de *kommerkiarioi*. Sursele sigilografice îi amintesc pe strategii Ioannes Maleses, *patrikios*, Leon Pegonites, *protospatharios*, sau Omalis, *protospatharios*, precum *kommerkiarioi* Eustratos Romanakes, *spatarokandidatos*, Ioannes sau Sergios, *chartoularios*.

Este foarte posibil ca în perioada secesiunii orașelor paristriene dintre 1072 și 1091, cetatea de la Nufărul să fi devenit reședința unei căpetenii pecenege. Nu este exclus ca sigiliul generalului Nikephoros Basilakes (sau Basilakios), *protoproedros* și *duce de Dyrrachium*, descoperit aici să fi însotit scrisori ale acestuia către șefii pecenegi din zonă, prin care le solicita colaborarea¹⁰³. Faptul că generalul Nikephoros Basilakes a solicitat sprijin militar pecenegilor este confirmat și de informațiile transmise de Ioannes Zonaras¹⁰⁴. Alți autori interepretează prezența sigiliului lui Nikephoros Basilakes la Nufărul în sensul stabilirii unei colaborări cu Nestor, *vestarches* și *katepano de Dristra*, răzvrătit și el împotriva Constantinopolului¹⁰⁵.

Cetatea Presthlavitză este menționată în secolul al XII-lea, în *Geografia* lui Idrîsî, cu numele de *Berisklâfasa* (*B.r.s.k.lâf.sa, Victoria*)¹⁰⁶. Despre Presthlavitză, autorul consemnează doar că era un oraș situat „pe marginea unui râu și aproape de un iaz”, probabil o baltă a Dunării¹⁰⁷.

În strânsă relație cu cetatea de la Nufărul, a funcționat în epoca bizantină, mica fortificație romană rectangulară, refolosită, de la Ilganii de Jos. Situată vis-à-vis de Nufărul, constituia împreună cu aceasta un ansamblu de fortificații de piatră, „plasate de o parte și de alta a Dunării, constituind un sistem complex cu rol defensiv și eventual comercialo-vamal ce străjuia circulația pe Dunăre”¹⁰⁸. În acest caz, nu este exclus ca fortificația de la Ilganii de Jos să fi îndeplinit și funcția de vamă¹⁰⁹.

Fortificația de la Mahmudia (*Salsovia*), evidențiată de cercetările de suprafață, reprezintă o cetate patrulateră cu laturile de 150 x 120 m. Cetatea este apărată de un mal înalt aflat spre Dunăre, de un șanț adânc

de 8 m și lat de 50 m, în partea de nord, iar la vest, de la colțul nord-vestic, de un șanț lat de 10 m. Colțul de nord-est a fost distrus de săpături. În partea sudică se află așezarea civilă¹¹⁰. Unii cercetători consideră că cetatea a fost reocupată de bizantini imediat după 971, teză privită cu rezerve de alții¹¹¹. Descoperirile arheologice permit constatarea că locuirea a început, cel puțin, din timpul împăratului Basileios II. Este posibil ca o garnizoană bizantină a fost instalată aici, fapt indicat de un *miliaresion* emis de împărații Basileios II și Constantinos VIII¹¹². Monedele descoperite acoperă perioada cuprinsă între domnia comună a împăraților Basileios II și Constantinos VIII și cea a lui Romanos IV Diogenes¹¹³. Descoperirilor numismatice li se adaugă un sigiliu, care i-a apartinut împăratului Constantinos X Doukas¹¹⁴. Reducerea circulației monetare în timpul lui Constantinos IX ar putea constitui un indiciu că zona fost afectată de invazia pecenegă din 1046/1047¹¹⁵. După o refacere lentă circulația monetară încețează total după 1071, ceea ce ar putea fi o consecință a revoltei și secesiunii orașelor paristriene (1072-1091) și a stabilirii pecenegilor în regiune¹¹⁶.

FORTIFICAȚIILE DIN INTERIOR

A doua componentă a sistemului defensiv al Themei Paradounavon a fost constituită de cetățile din interior. De ele aveau să se lovească numeroasele invazii, incursiuni și atacuri, turanice îndeosebi, după străpungerea de către barbari a aliniamentului defensiv de pe linia Dunării, prilej cu care își vor dovedi, mai mult sau mai puțin, eficiența.

În partea vestică, Vidinul se află într-o relație de protectorat față de cetatea stâncilor de la Belogradcik. Mica fortificație săpată în stâncă a cunoscut o extindere progresivă din antichitate până în epoca stăpâneriei otomane. Fortificația era astfel poziționată încât să asigure protecția potecilor stâncilor din zonă (*Sf. Nicola* și *Kadă-Boaz*), care duceau în sud către Munții Balcani, iar în nord către Vidin. Pe harta cursului Dunării a lui Nicolas Sanson, editată și tipărită în Tipografia lui H. Jaillot, Paris, 1696, fortăreața de la Belogradcik este menționată sub numele *Belgrakiak*¹¹⁷.

La Pleven, în perioada romano-bizantină există o fortificație numită *Storgozija*. Funcționabilă încă din secolul I, a fost distrusă de năvălirile slavilor. Cetatea a fost refăcută în vremea Primului Țarat Bulgar, pe întinderea așezării *Kailăka*, astăzi un parc din centrul Plevenului¹¹⁸. Chiar dacă nu avem nicio atestare documentară, nu excludem posibilitatea stăpâneriei de către bizantini a fortificației *Kailăka* în secolele XI-XII, mai ales că pentru ultimul secol dispunem de

descoperiri arheologice, păstrate în cadrul muzeului din localitate¹¹⁹.

Pe valea râului Osăm, se găsește cetatea Loveč (Lovitzon), ridicată pe locul unei așezări thracice. Puternica fortăreață, cu turnuri de apărare și ziduri masive, supraveghează orașul vechi și răscruccea drumurilor comerciale, de pe platoul stâncos Hisaria, fiind localizată în suburbia Varoşa. Datată în vremea Primului Țarat bulgar, stăpânită de bizantini în secolele X-XII, a fost cucerită de armata Asăneștilor la începutul revoltei acestora, probabil în timpul celei de-a doua ofensive din 1186, având rolul crucial de apărare a drumului de est spre Târnovo. Trupele bizantine au încercuit cetatea Lovitzon în primăvara lui 1188 și au asediat-o fără succes timp de trei luni de zile, suferind pierderi grele¹²⁰. Eșecul militar înregistrat a determinat Bizanțul să încheie tratatul din 1188¹²¹. Așadar, se poate afirma că actul de constituire a Țaratului Asăneștilor, din 1188, s-a născut la Lovitzon¹²². Ulterior, fortificația Loveč avea să fie atacată de mongoli, în 1242, și de bizantini, în 1279.

Pe un platou stâncos de pe valea râului Lom, în Canionul Rusenski Lom, nu departe de mănăstirile rupestre de la Basarabovo și Ivanovo, pe drumul spre Târnovo, se află cetatea Cerven, apărătă de o fortificație masivă a fost ocupată de bizantini în anului 971. Descoperirile monetare certifică stăpânirea bizantină a Cervenului după anul 971¹²³. Fortificația de pe stâncă cuprindea Citadela și nucleul orașului fortificat. Citadela și orașul erau apărate de ziduri massive cu turnuri puternice. Intrarea principală se făcea pe la poarta de est, apărătă de trei turnuri succesive. Poarta de vest, care despartea orașul fortificat de Citadelă, avea un turn masiv de apărare, construit pe trei etaje, susținut de un zid fortificat înalt, prevăzut cu sistem de apărare. Nu departe de turnul de vest se găsea palatul Citadelei, iar la sud de acesta, pe malul râului Lom se află un turn fortificat, care alimenta Citadela cu apă, cu ajutorul unui sistem de conducte. Întregul oraș fortificat dispunea de 10 biserici, dintre care șase erau situate în Citadelă. Catedrala mitropolitană era situată în centrul orașului, spre poarta de vest a fortificației¹²⁴. Cetatea bizantină a fost distrusă de atacurile pecenegilor din anii 1032-1036. Fortificația refăcută în vremea Asăneștilor făcea parte din sistemul de apărare al cetății de scaun, dar, la nevoie, putea interveni în ajutorul cetății dunărene din vecinătate.

La limita Podișului Prebalcanic cu Munții Stara Planina Centrală, pe râul Iantra, se află cetatea Târnovo, care constituia un complex de două fortificații naturale, Tsarevets și Trapezitsa, consolidate atât de eficient, încât acestea au devenit aproape inexpugnabile.

Râul Iantra șerpuește într-o formă originală cele două fortificații stâncioase vecine, care au o formă oarecum triunghiulară, cu mențiunea că Tsarevets este de aproape trei ori mai mare decât Trapezitsa, dar și mai impunătoare.

Așezarea medievală din secolele X-XI, a fost precedată de o fortificație romano-bizantină, din secolele IV-VI¹²⁵. Amplasată pe colina Tsarevets, fortificația romano-bizantină este menționată de Procopius din Caesarea, în lucrarea lui, *De Aedificiis*, sub numele de Zikideva¹²⁶.

Din perioada secolelor X-XI s-au conservat puține dovezi arheologice, acestea constând în urme ale unor așezări semi-îngropate și de suprafață¹²⁷. Încă de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului următor, locuirea se extinde dincolo de colina Tsarevets, pe terasele râului Iantra¹²⁸. Cetatea începe să cunoască o dezvoltare considerabilă, din secolul al XII-lea, din timpul stăpânirii bizantine. La mijlocul acestui secol, colina a fost consolidată, a fost ridicat un nou sistem de fortificații, care a înlocuit zidul bizantin timpuriu, parțial distrus, așezarea evoluând spre una de tip urban¹²⁹.

Sporirea importanței defileelor stă la baza dezvoltării unor cetăți, care inițial au fost puncte fortificate, esențiale pentru protejarea zonei de securitate a Bizanțului. Este cazul cetății de pe valea râului Iantra. Poziția strategică a Târnovei a condus la integrarea ei în sistemul defensiv bizantin, cetatea devenind un însemnat punct de apărare împotriva atacurilor nomazilor turanici din nordul Dunării. Autorul bizantin, Niketas Choniates, ne ajută să înțelegem rolul Târnovei între cetățile din Haemus, afirmând că „aceasta este cea mai bine fortificată și totodată cea mai de frunte dintre toate cetățile din Haemus, și e înconjurată de ziduri puternice și e împărțită în două de cursul unui râu și așezată în vârf de munte”¹³⁰. De aceeași părere este și istoricul contemporan D. Angelov¹³¹. Genoveva Cankova-Petkova scoate, și ea, în evidență importanța metropolei din Haemus, care a devenit unul dintre cele mai dezvoltate centre din sud-estul Europei¹³².

Potrivit părerii exprimate de Venelin Barakov, în secolul al XII-lea, în timpul Comnenilor, în schimbul serviciilor aduse Imperiului Bizantin, Târnovo și hinterlandul ei au fost acordate cu titlu de pronoia, primilor Asănești, care ar mai fi controlat, de asemenea, alte cetăți și drumuri din zona centrală a Munților Haemus¹³³. Opinia istoricului bulgar este, însă, infirmată de informația transmisă de Niketas Choniates, care susține, că în ajunul declanșării revoltei antibizantine, frații Asan și Petru s-au deplasat în tabăra

împăratului Isaak II Angelos, aflată la Kypsella, solicitând „să fie înrolați în armata romeilor și să li se acorde printr-un act imperial un domeniu cu ceva venituri pe Muntele Hemus”¹³⁴. Concluzia care se desprinde din informația autorului bizantin este aceea că cei doi frați solicitau să devină pronoiai ai Bizanțului, solicitare lipsită de sens dacă ar fi deținut deja acest statut.

Târnovo a fost prima cetatea ocupată de Asănești, încă din faza declanșării revoltei antibizantine în toamna anului 1185. A fost, se pare o cucerire temporară, deoarece în urma contraofensivei bizantine din primăvara-vara anului 1186, organizată și condusă de împăratul Isaak II Angelos, cetatea a fost recucerită și, probabil, în ea instalată o garnizoană imperială¹³⁵. După recucerirea din 1186, Asăneștii o fortifică cu zid împrejmuit, ridicând pe o suprafață de 12 hectare, diverse construcții militare, edificii religioase și civile, denumind-o Tsarevets (cetatea țărului)¹³⁶.

Pe malul opus al lantrei, vis-à-vis de latura de vest a cetății Tsarevets, se află fortificația Trapezitsa, ridicată pe o altă colină stâncoasă. Denumirea Trapezitsa derivă de la termenul grec trapeza, care înseamnă masă. Alexandru Madgearu consideră că numele este motivat de forma colinei pe care este ridicată cetatea¹³⁷, însă explicația domniei sale nu ne convinge. Credem mai degrabă în posibilitatea existenței, în timpul stăpânirii bizantine, a unui punct fortificat, cu funcție administrativă de percepere a impozitului din ținut. Numele colinei Trapezitsa, consideră Venelin Barakov, dovedește că aici a fost dislocată o garnizoană militară¹³⁸. De altfel, construcția fortificată este atestată pe la mijlocul secolului al XII-lea, atunci când a fost consolidată și fortificația vecină. Aceasta din urmă (Tsarevets) era reședința reprezentantului bizantin local. În secolul al XI-lea fortificația de colina Tsarevets a fost, foarte probabil, sediul unui strategos de cetate. Un sigiliu al lui Alexios I, *sebastos și megas domestikos al Occidentului*, funcție exercitată între 1078 și 1081, descoperit aici a putut însoții un mesaj adresat comandanțului bizantin din cetate¹³⁹. Pe colina Trapezitsa a fost, probabil, amenajat un edificiu fortificat cu rol de colectare a taxelor cuvenite stăpânirii de la Constantinopolis. După instaurarea controlului vlah-bulgarilor asupra Târnovei, aceștia au preluat fortificația bizantină, pe care au transformat-o într-o adeverărată cetate. Cele două fortificații comunicau între ele prin intermediul unui pod care făcea legătura dintre poarta principală de nord-est de la Trapezitsa și cea secundară (poarta mică) de vest de la Tsarevets.

În partea de nord-est al Bulgariei, se află al doilea centru politic important al regiunii dintre Dunăre și Haemus, cel de la Preslav, capitala statului înființat de

țarul Symeon. După cucerirea bizantină din 971 a permis numele *Ioannopolis*, în onoarea basileului cuceritor, devenind centrul administrativ și militar pentru teritoriul recent cucerit, constituit în thema omonimă, unde funcționa sediul mitropoliei subordonate Patriarhiei Ecumenice. În 986, cetatea *Ioannopolis* a fost recucerită țarul bulgar Samuel. După recucerirea bizantină din 1001, Thema Ioannopolis este desființată, Preslavul fiind inclus în Thema Dristra. Odată cu constituirea Themei Paradounavon, Preslavul intră în compunerea acestuia, devenind reședința unui strategos de cetate. Sursele sigilografice, au păstrat numele mai multor strategi de Preslav sau Marele Preslav¹⁴⁰. Nu excludem posibilitatea, foarte probabilă de altfel, ca la Preslav să fi funcționat în secolul al XI-lea sau, cel puțin, în anumite perioade ale lui, și un sediu de *tourmarches*. Cu certitudine, la Preslav a funcționat în secolul al XI-lea sediul unui strategos de cetate, fapt confirmat, de sigiliile unui Ioannes Malesis, patriarchos, Ioannes Maleas, protospatharios, Andronikos Doukas, protospatharios, sau Melias, protospatharios, care au exercitat această funcție.

În timpul invaziei pecenege din 1047 cetatea a avut de suportat un puternic atac al turanicilor. Pe parcursul derulării războiului bizantino-peceneg dintre 1048 și 1053, zona cetății Preslav a fost în repetate rânduri teatrul de război¹⁴¹.

Fortificațiile Preslavului, interioară și exterioară, au fost construite și întărite de țarii bulgari din secolele IX-X. De asemenea, sistemul fortificat a fost consolidat în secolele XI-XII, nefiind afectat foarte serios de atacurile turanice ale epocii. Citadela interioară, cu ziduri groase de incintă, având la colțuri turnuri cu plan circular, cuprinde palate laice și clericale, împreună cu alte edificii administrative, copiate după modelul bizantin, iar fortificația exterioară complexului citadeliei conținea edificii militare, boierești și religioase, precum și ateliere meșteșugărești¹⁴². Cele două fortificații ale orașului au fost gândite pentru a-l face greu de cucerit, din orice direcție de atac. În epoca în care își redacta Idrisî *Geografia*, Preslavul sau Marele Preslav, *Mighâlî Berisklâfa* (*Mighâlî B.r.s.k.lâfa*) era „un oraș prosper”, și „de mărime medie”¹⁴³. La o zi de drum de Preslav, se afla cetatea Probatos (Provadia), numită *Provanto* (*Brufantû*), de același autor, care afirma că fortificația se afla „la piciorul unui munte frumos”¹⁴⁴. Din informațiile transmise de Idrisî deducem că cele două cetăți se aflau într-o relație strânsă.

Preslavul a fost luat în stăpânire de Asănești, însă nu de la primul asalt asupra Preslavului, când atacurile lor fuseseră inițial respinse, demonstrând soliditatea așezării întărite. După contraofensiva bizantină

din primăvara anului 1186, răsculații vlaho-bulgari au revenit cu ajutor militar la sud de Dunăre în toamna lui 1186, profitând de faptul că imperiul nu-și consolidase succesul obținut câteva luni mai înainte. A doua ofensivă vlaho-bulgară a însemnat, pe lângă recucerirea capitalei Târnovo, și cucerirea Preslavului, care a devenit apanajul lui Petru, fratele mai vîrstnic al lui Asan, împreună cu cetatea Probatos (Provadia), ocupată cu prilejul unuia din cele două atacuri. Acesta stăpânea teritoriul de est al țaratului, cu centrul la Preslav¹⁴⁵.

În vecinătatea actualului oraș Razgrad, în epoca romană a funcționat castrul de la *Abrytus*. Puternica cetate romană din Moesia Inferior, care devine foarte însemnată prin secolul al IV-lea, este apoi distrusă în epoca migrațiilor târzii. Refăcută parțial în perioada bizantină timpurie și a Primului Țarat Bulgar, devine și centru un episcopal¹⁴⁶. Probabil, după 971 sau, chiar, după 1001, este preluată de Bizanț. Funcția ei militară, în cadrul themei dunărene, a fost curmată brusc de hoardele pecenege, în prima parte a secolului al XI-lea, în timpul invaziilor dintre 1032 și 1036. Cel mai probabil, unul dintre cele trei atacuri din anul 1036 a distrus cetatea *Abrytus*¹⁴⁷. Totuși, în secolul al XII-lea, Idrîsî includea așezarea de la Razgrad, pe care o numea *Aghrîzinûs*, între „principalele orașe” stăpâname de Bizanț la Dunăre¹⁴⁸.

În aceeași regiune, în apropierea primelor capitale ale Bulgariei, Pliska și Preslav, la sud de prima și la nord de a doua, pe aceeași axă, se află cetatea Šumen. Fortificația era amplasată pe Platoul Šumen, la 3 km de orașul omónim. Datorită poziției strategice, cetatea putea interveni salvator în sprijinul orașelor dunărene din vecinătate (Ruse și Dristra), cât și al celor din Dobrogea, spre sud, către defileele din Haemus, și spre est, către porturile pontice. Fortăreața are două ziduri masive de incintă, care se succed, dotate cu numeroase turnuri și bastioane, în vederea unei apărări eficiente¹⁴⁹. Atacurile pecenege din perioada 1032-1036 au afectat și cetatea Šumen¹⁵⁰.

Cetatea Šumen fost consolidată în perioada stăpânirii bizantine, cel mai probabil, în secolul al XII-lea, fiind deja integrată în sistemul defensiv. În același secol, scrie Idrîsî, care-l numește *Mesyûs* (*M.syû.s*), Šumen era „un oraș prosper”, unde se derula un comerț intens, mai ales, cu Rusia, care dispunea „de piețe bine căutate” și de „produse din abundență”¹⁵¹.

Pe platoul Ludogorie din Câmpia Dunării a fost ridicat în etape și intervale diferite de timp orașul fortificat Pliska, devenit prima capitală a hanatului proto-bulgar și a cnezatului creștin, Boris-Mihail. Așezarea a fost fortificată inițial cu o incintă extrem de largă, prevăzută cu metereze, val de pământ și șanțuri de

apărare. În interiorul incintei de pământ, consolidată cu piatră, s-au adăugat două orașe concentrice fortificate, înconjurate cu zid de incintă din piatră, numite Orașul Exterior și Orașul Interior. Complexul urban fortificat, reprezentat de Orașul Interior, înconjurat de Orașul Exterior, care la rândul lui a fost înconjurat de metereze de pământ nu a avut o anume însemnatate în perioada stăpânirii bizantine. În primăvara anului 971, în timpul războiului cu rușii, Pliska, alături de alte cetăți din zonă, a fost cucerită de împăratul Ioannes I Tzimiskes. Cunoaștem din relatarea lui Leon Diaconus că „împăratul a cucerit orașul numit *Pliskova*, dar și *Dineia*, precum și multe dintre cetățile care s-au răzvrătit împotriva sciților (rușilor, n.n.) și au trecut se partea romeilor”¹⁵². Serios afectată în urma războiului rusu-bizantin, Pliska nu a mai ajuns niciodată la gloria de odinioară.

Revenită sub stăpânire bulgară, cel mai probabil, în urma ofensivei lui Samuel din 986, Pliska avea să fie recucerită de bizantini în anul 1001¹⁵³. Odată cu constituirea Themei Paradounavon, cetatea a intrat în compunerea acesteia. La Pliska, ultima perioadă de construcție coincide cu declinul complexului, a cărui suprafață a fost considerabil redusă, iar zidăria realizată din materiale de slabă calitate. Ea poate fi datată între sfârșitul secolului al X-lea și mijlocul secolului al XI-lea¹⁵⁴.

Cel puțin pentru o perioadă, în timpul stăpânirii bizantine, Pliska a fost reședința unui strategos de cetate. Așa cum am arătat de deja, din surse sigilografice este cunoscut unul dintre aceștia, în persoana lui Philotheos Phrangopoulos, *protospatharios* (c. 1050)¹⁵⁵. Așezarea, fortificată parțial, a fost ocolită de atacurile turanice din 1032-1035 și 1047, însă nu și de cele pecenege din 1036 și ale uzilor în 1065. În urma ultimului atac a fost distrusă¹⁵⁶.

O altă fortificație a funcționat în epoca stăpânirii bizantine la Odărci, fortificație situată la circa 20 km de litoral. Pe baza descoperirilor monetare, ultimele monede datează de la Romanos IV, conducând la concluzia că fortificația a fost distrusă de unul din raidurile pecenegilor din anii '30 ai secolului al XI-lea¹⁵⁷.

FORTIFICAȚII DE PE LITORALUL VEST-PONTIC

Orașele de pe litoralul Mării Negre au fost, de asemenea, apărate de cetăți puternice. Însemnatatea lor a crescut considerabil în contextul prezenței flotei bizantine în Pontul de Vest.

Constanța a fost ocupată de bizantini în timpul campaniei împotriva rușilor, din anul 971, după cum pare a reieși din informațiile transmise de Ioannes Skylitzes

și Georgios Kedrenos¹⁵⁸. Importanța cetății ca port a fost dublată de prezența aici a scaunului arhieresc al Mitropoliei Tomisului, fapt confirmat de prezența sigiliilor a doi mitropoliți, anume Aniketos, datat în secolele X-XI, și Basileios, datat în secolul al XI-lea¹⁵⁹. Pe baza descoperirilor monetare s-au putut deduce distrugeri provocate de invaziile pecenegilor din 1036¹⁶⁰. Distrugeri similare au fost evidențiate și la Mangalia¹⁶¹. Descoperirile monetare, datează în timpul împăratului Constantinos X Doukas, confirmă continuarea locuirii la Constanța și Mangalia¹⁶². La Constanța, locuirea a putut continua până la atacul uzilor din 1065 sau chiar până la revolta orașelor paristriene din 1072¹⁶³. În ceea ce privește descoperirile monetare ulterioare, din a doua jumătate a secolului al XI-lea și de la începutul secolului al XII-lea, de la Romanos IV Diogenes, Mihail VII Doukas, Nikephoros I Botaneiates sau Alexios I Comnenos, acestea sunt puține, „*au un caracter accidental și nu par să pledeze pentru o continuare a locuirii*” la Constanța¹⁶⁴. În Geografia lui Idrîsî, Constanța este menționată cu numele de *Tamțâna*(*T.m.țâna*)¹⁶⁵. Alte informații nu ne sunt, însă, oferite.

Cetatea Kavarna sau Karvuna a fost cucerită de bizantini cel mai probabil în timpul campaniei împotriva rușilor dina nul 971. Prezența bizantină în secolul al XI-lea, este atestată de descoperirile monetare. Pe baza lor au putut fi documentate, de altfel, distrugeri provocate de atacurile pecenegilor din 1034-1036¹⁶⁶.

Pe aceleași coordonate se înscrie și evoluția așezărilor de la Balic și Caliacra. La Balic, cei 38 de folles conduc la concluzia că așearea a suferit un şoc violent în timpul unuia din raidurile pecenege din 1034 sau 1036¹⁶⁷. Monedele de la Constantinos IX, Constantinos X și Nikephoros III, confirmă reluarea rapidă a locuirii¹⁶⁸. Caliacra a fost distrusă, probabil cu același prilej¹⁶⁹.

În apropierea Kavarnei, la Capul Čirakman, a funcționat o fortificație ale cărei începuturi au fost datează în secolele V-VI, în epoca romano-bizantină. Fortăreața de la Capul Čirakman și-a continuat existența și în secolele VII-XI, în timpul Primului Țarat Bulgar, de la care a fost cucerită de bizantini. În secolul al XII-lea, sub stăpânire bizantină, rolul său a crescut considerabil, cetatea devenind un însemnat centru politic, economic și cultural, statut conservat apoi și sub stăpânirea bulgară (secolele XIII-XIV)¹⁷⁰.

Un centru important al Themei Paradounavon a fost Varna, cetatea-port de la Marea Neagră. Vechea colonie greacă, pe nume Odessos, a intrat în stăpânirea slavilor, care au botezat-o Varna. Fortificația

medievală a fost ridicată în secolul al XI-lea, în epoca bizantină, fiind mai redusă decât castrul roman. La mijlocul secolului al XI-lea, Varna a fost pentru o perioadă reședință unui strategos de cetate, creat, foarte probabil, în contextul desfășurării războiului bizantino-peceneg din 1048-1053. Până în prezent, sursele sigilografice au evidențiat, aşa cum am arătat deja, un singur posesor al acestei funcții, în persoana lui Asotios, *patrikios*. În Geografia lui Idrîsî, Varna este menționată cu numele *Birnos*(*B.r.n.s*) și inclusă între „*reședințele celebre și orașele cunoscute*”¹⁷¹. Singura informație despre ea, oferită de autorul arab, este aceea că orașul se află în „*vecinătatea mării*”¹⁷². Cetatea avea ziduri de incintă groase și 13 turnuri de apărare puternice. Fortificația a fost cucerită de vlaho-bulgari în 1190, și recucerită de bizantini trei ani mai târziu¹⁷³. Țarul Ioniță Asan a reușit să o recucerească definitiv în timpul campaniei din 1201¹⁷⁴.

CONSIDERAȚII FINALE

Atacurile turanice asociate crizei generalizate a Imperiului Bizantin dintre moartea împăratului Basileios II (1025) și debutul domniei lui Alexios I (1081) și dezinteresului manifestat de basileii de la Constantinopol, au condus la disoluția treptată, în mai multe etape, a sistemului defensiv al Themei Paradounavon, îndeosebi a celui de pe aliniamentul Dunării de Jos. În secolul al XII-lea, orientarea politicii împăraților Ioannes II și Manuel I Comnenos spre sectorul Dunării panonice unde concurența și contestarea maghiară devineau tot mai intense, a condus la o creștere a dezinteresului autorităților imperiale față sistemul defensiv al Themei Paradounavon, fapt care a condus la o accentuare a dezintegrării acestuia.

THE DEFENSIVE SYSTEM OF THE THEME PARADOUNAVON IN THE XI-XII CENTURIES

Abstract: The second component of Thema Paradounavon's protection was the defensive system. It consisted of fortifications arranged on the alignment of the Danube, from Vidin to the mouths of the river, inside the territory of the Danube province and on the west-Pontic coast, south of Varna, to the mouths.

Keywords: Thema Paradounavon, Danube, Vidin, fortifications, Varna.

- [1] Doctor în istorie. Cercetător independent, Mediaș.
- [2] Doctor în istorie. Cercetător științific în cadrul Muzeului Național de Istorie a României, București.
- [3] Prezentul material reprezintă o variantă prelucrată și îmbunătățită a unui subcapitol din lucrarea autorilor, *O istorie militară a Themei Paradounavon (secolele XI-XIII)*, Constanța, 2021, p. 42-66.
- [4] A. Kuzev, V. Gjuzelev, *Bălgarski srednovekovni gradove i kreposti*, tom I, *Gradove i kreposti po Dunav i Cerno More*, Varna, 1981, p. 104-105.
- [5] D. Comateni, Ponemata Diaphora. Recensuit G. Prinzing, Berolini et Novi Eboraci, MMII, p. 424-427; Iovan, Archbishop of Ohrid and Metropolitan of Skopje, A Short History of the Orthodox Ohrid Archbishopric, Ohrid, 2007, p. 31; Iovan, Archbishop of Ohrid and Metropolitan of Skopje, Brief History of the Ohrid Archbishopric, pe <https://www.scribd.com/document/43765106/History-of-the-Ohrid-Archbishopric-2>, p. 10 (accesat: 13.08.2017).
- [6] N. Coniata, *Grandezza e catastrofe di Bizanzio*, vol. II (*Libri IX-XIV*), a cura Anna Pontani. Testo critico e Nota al testo di J.-L. van Dieten, Fondazione Lorenzo Valla, 1999, XIV.8.1 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *O City of Byzantium, Annales of Niketas Choniates*. Translated by H.J. Magoulias, Detroit, 1984, p. 245].
- [7] Idrisi, *La première géographie de l'Occident*. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par H. Bresc et Annliese Nef. Traduction du Chevalier Jaubert, revue par Annliese Nef, Paris, 1999, p. 442, 444.
- [8] A. Kuzev, V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 116-117; G. Lazăr, *Scurtă incursiune în istoria cetăților Taratului Asăneștilor (1185-1280)*, în „Muzeul Național”, XXIX, 2017, p. 14-15, n. 12; Al. Madgearu, *Asăneștii. Istoria politico-militară a dinastiei Asan (1185-1280)*, Târgoviște, 2014, p. 236 (*Asăneștii*).
- [9] *Ibidem*, p. 116.
- [10] Idrisi, *op. cit.*, p. 442-443, 447-448.
- [11] A. Kuzev, V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 121.
- [12] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre (în secolele X-XII)*, ediția a III-a, Târgoviște, 2018, p. 87.
- [13] D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I-III p. Chr.)*, Iași, 2010, p. 77, 83.
- [14] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 116.
- [15] *Ibidem*, p. 121-122.
- [16] *Ibidem*, p. 157-158.
- [17] Idrisi, *op. cit.*, p. 445-446.
- [18] B. Nedkov, *Bălgaria i săsedenite i strani prez XII*, în „Geographia” na Idrisi, Sofia, 1969, p. 79.
- [19] P. Diaconu, *Sur les problèmes archéologiques de la cité d'latrus*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, n.s. XXXII, 1988, p. 203 (*La cité d'latrus*).
- [20] P. Diaconu, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la Dobroudja en base de quelques sceaux*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, n.s., XXXVI, 1992, p. 179 (*Contribution à la connaissance de l'histoire de la Dobroudja*).
- [21] *Ibidem*, p. 179-181; Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston, 2013, p. 90 (*Byzantine Military Organization*).
- [22] P. Diaconu, *La cité d'latrus*, p. 203.
- [23] V. Beševliev, *Mundraga i Tiča-Vičina*, în „Izvestija na Narodnija Muzej Varna”, 21 (36), 1985, p. 17-21; A. Kuzev, *Die Festungen an der unteren Donau in XII-XIV Jh.*, în „Actes du Ile Congrès International des Étude du Sud-Est Européen. Athènes, 7-13 mai 1970”, t. 2, Athènes, 1972, p. 418; G. Atanasov, *Durostorum – Dorostol(os) – Drastra / Dristra – Silistra. The Danubian Fortress from the Beginning of the 4th to the Beginning of the 19th c.*, în „Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses”. Scientific Editor R. Ivanov, Sofia, 2015, p. 548.
- [24] Genoveva Cankova-Petkova, *À propos de l'histoire de la forteresse bulgare Moundraga*, în „Ural-altaische Jahrbucher. Internationale Zeitschrift für Nord-Eurasien”, 47, 1975, p. 35-40.
- [25] *Ibidem*, p. 171-172.
- [26] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, S. Jordanov, *Monede bizantine din secolele din secolele X-XI descoperite pe teritoriul localității Garvăni, ținutul Siliștră, și invazia pecenegilor din 1046/47*, în „Simpozion de Numismatică”, 2002, p. 125.
- [27] *Ibidem*, p. 126.
- [28] *Ibidem*.
- [29] G. Atanasov, I. Jordanov, *Srednovekovnijat Vetren na Dunav*, Šumen, 1994, p. 41-53; E. Oberländer-Târnoveanu, La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux. Un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle, în „Peuce”, XIV, 2003, 1, p. 390, 395, n. 378; G. Custurea, G. Talmaçhi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011, p. 378.
- [30] Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization*, p. 90.
- [31] G. Atanasov, I. Jordanov, *op. cit.*, p. 41.
- [32] *Ibidem*, p. 39.
- [33] J. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2. *Byzantine Seals with Family Names*. Sofia, 2006, p. 281 (J. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals*, 2).
- [34] M. Attaleiates, *The History*. Translated by A. Kaldellis and D. Krallis, Cambridge, Massachusetts, London, 2012, 26.2; Anne Commène, *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, t. II (Livres V-X). Texte établi et traduit par B. Leib, Paris, 1943, VI.XIV.1.
- [35] A. Kuzev, V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 185-186; Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 111.
- [36] Idrisi, *op. cit.*, p. 446.
- [37] A. Kuzev, V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 186.
- [38] G. Akropolites, *The History*. Introduction, Translation and Commentary Ruth Macrides, Oxford, 2007, § 13 [a se vedea și ediția: G. Akropolites, *Die Chronik. Übersetzt und Erläutert von W. Blum*, Stuttgart, 1989, § 13]; Th. Skutariotes, *Synopsis Chronike*, în „Mesaionike Bibliothike”, t. VII, epistasia, C.N. Sathas, Veneția-Paris, 1894, p. 458-459 [traducerea în *Fontes Historiae Daco-Romanæ*, III. *Scriptores byzantini saec. XI-XIV / Izvoarele istoriei României*, III. *Scriptores Nyzantini Saec. XI-XIV / Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*, publicate de Al. Elian și N.-Ş. Tanașoca, București 1975, p. 436/437 (*Fontes*, III)].
- [39] M.G. Popruženko, *Sinodik Tsarija Borila*, Sofia, 1928, p. 92; Cf. A. Kuzev, V. Gjuzelev, *op. cit.*, p. 186.
- [40] P. Diaconu, *Quelques problèmes relatifs à la forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare à la lumière des dernières fouilles archéologiques*, „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, n.s., X, 1966, p. 366-367 (*La forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare*); P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfârșitul secolului al X-lea*, în „Pontice”, 2, 1969, p. 398 (*Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare*).
- [41] P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare*, p. 398.
- [42] P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, vol. I, București, 1972, p. 38-45; P. Diaconu et alii, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța. Punct: Păcuiul lui Soare*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2004”, București, 2005, p. 252; Oana Damian et alii, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanța. Punct: Păcuiul lui Soare*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2012”, București, 2013, p. 98.
- [43] P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare*, p. 399; Al. Madgearu,

- Organizarea militară bizantină*, p. 109.
- [44] *Ibidem*.
- [45] P. Diaconu, *La forteresse byzantine de Păcuiul lui Soare*, p. 369; P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare*, p. 399; Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 109.
- [46] P. Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare*, p. 400.
- [47] G. Custurea, T. Papasima, *Monede bizantine descoperite la Păcuiul lui Soare (Catalog)*, în „Pontica”, XXV, 1992, p. 364.
- [48] *Ibidem*, p. 365-378.
- [49] P. Diaconu, *Un tezaur de monede bizantine din sec. al XI-lea descoperit la Păcuiul lui Soare*, în „Muzeul Național”, III, 1976, p. 235-239.
- [50] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 și încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare*, în „Simpozion de numismatică dedicat împărțirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000”, București, 2001, p. 114.
- [51] Oana Damian, G. Vasile, *Vestigii arheologice descoperite pe Dealul Dervent (jud. Constanța)*, în „Între stepă și imperiu / Zwischen der Steppe und dem Reich / Between the Steppe and the Empire”, îngranjit de A. Măgureanu, E. Gáll, București, 2010, p. 338.
- [52] *Ibidem*.
- [53] P. Diaconu, *Despre pecenegi la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XI-lea*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, 18, 1967, 3, p. 467-468; Idem, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 44-45; Idem, *Dervent*, în „Enciclopedia Arheologiei și Iсторiei Vechi a României”, vol. II, „D-L”, București, 1996, p. 50; Oana Damian, G. Vasile, *Vestigii arheologice*, p. 338-339.
- [54] I. Barnea, *Sigilii inedite din Dobrogea*, în „Studii și Cercetări de Numismatică”, III, 1960, p. 326-327; Idem, *Sceaux de deux gouverneurs inconnus du Thème de Paristrion*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, n.s., VIII, 1964, p. 245-247; P. Diaconu, *Căteva considerații privind sigiliile strategului Ioan Malesis*, în „Istros”, VII, 1994, p. 355-356.
- [55] G. Custurea, *Noi descoperiri monetare din așezarea de la Capu Dealului – Oltina*, în „Pontica”, XXXIX, 2006, p. 415.
- [56] G. Custurea, *Descoperiri arheologice și numismatice de pe raza localității Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)*, în „Pontica”, XXXIII-XXXIV, 2000-2001, p. 590.
- [57] C. Custurea, M. Ionel, *Un tezaur bizantin descoperit în Dobrogea*, în „Pontica”, XXXV-XXXVI, 2002-2003, p. 433-434.
- [58] G. Custurea, *Monede bizantine descoperite în așezarea de la Oltina – „Capu Dealului”*, în Pontica, XLII, 2009, p. 614.
- [59] C. Chiriac, *Un sigiliu bizantin inedit descoperit la Oltina (jud. Constanța)*, în „Arheologia Moldovei”, XXIII-XXIV, 2000-2001, p. 343-348.
- [60] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 107.
- [61] J. Darrouzès, *Le traité des transferts*. Édition critique et commentaire, în „Revue des Études Byzantines”, XLII, 1984, p. 182, § 53.
- [62] I.C. Opris, Al. Rațiu, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the history of annona militaris in the 6th century*, Cluj Napoca, 2017, p. 157-160.
- [63] R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastilor Isauriană și Macedoneană*, în „Pontica”, 19, 1986, p. 175-176.
- [64] P. Diaconu, *Une information de Skylitzes-Cédrénos à la lumière de l'archéologie*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 7, 1969, 1, p. 46-48.
- [65] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 107.
- [66] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Les invasions des Petchénègues au Bas-Danube 1027-1048*, în „Études Byzantines et Post-Byzantines”, IV, recuillies et publiées par E. Popescu et T. Teoteoi, Iași, 2001, p. 93; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Les invasions des Petchénègues au Bas-Danube*, în „Acta Musei Varnaensis”, II, 2004, p. 305.
- [67] *Ibidem*, p. 304; *Ibidem*, p. 91.
- [68] *Ibidem*, p. 106.
- [69] *Ibidem*, p. 115, n. 568.
- [70] E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux*, p. 386, 394.
- [71] A.-D. Stănică, *Viața economică din nordul Dunării în secolele X-XIV*, Tulcea, 2015, p. 145.
- [72] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Comuna Turcoaia, punct Ighișu, cetățile Troesmis de Est și Troesmis de Vest. Considerații privind locuirea medio-bizantină din secolele X-XIII*, în „Pontica”, XLIII, 2020, p. 445; Cf. Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Urme de locuire din perioada feudal-timpurie la Troesmis, „Peuce”*, VIII (seria istorie), 1980, p. 230-247; Cf. A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 145-146.
- [73] *Ibidem*, p. 446.
- [74] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Contribuții la cunoașterea locuirii medio-bizantine la Măcin – cetatea Arrubium (secolele X-XII)*, în „Peuce”, s.n., VIII, 2010, p. 240-242; I. Barnea, P. Diaconu, *Arrubium*, în „Enciclopedia Arheologiei și Iсторiei Vechi a României”, vol. I, „A-C”, București, 1994, p. 120-121.
- [75] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 105.
- [76] Idrisi, *op. cit.*, p. 442.
- [77] P. Diaconu, *Une information de Skylitzes-Cédrénos*, p. 44-49; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III. *Bizantini, români și bulgari de la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 77; Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 105.
- [78] E. Oberländer-Târnoveanu, *Tezaure monetare bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, vol. II. *Secolele VII-XIII*, București, 2018, p. 78-105.
- [79] *Ibidem*, p. 107-115.
- [80] *Ibidem*, p. 131-137.
- [81] I. Barnea, *À propos de la découverte de deux sceaux byzantins de Dinogetia*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, n.s., II, 1958, p. 473-474; Cf. Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization*, p. 90.
- [82] A.A. Bolșakov-Ghimpu, *La localisation de la cité byzantine de Demnitzikos*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, V, 1967, 3-4, p. 547-549.
- [83] P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux Xle et XIle siècles*, București, 1978, p. 87.
- [84] A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 157.
- [85] I. Barnea, *Seaux byzantins de Dobroudja*, în *Studies in Byzantine Sigillography*, I, 1987, p. 81, nr. 4; S. Antonov, *Hagiozacharitai – a Little-Known Byzantine Aristocratic Family from the 10th-11th C.*, în vol. „Ruler, State and Church on the Balkans in the Middle Ages. In Honour of the 60th Anniversary of Professor Dr. Plamen Pavlov”, part 1, Veliko Tarnovo, 2020, p. 766, nr. 7.
- [86] Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization*, p. 82-83.
- [87] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 104.
- [88] A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 157; I. Barnea, Gh. Mănuțu-Adameșteanu, Fl. Topoleanu, *Isaccea*, jud. Tulcea, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992”, Brăila, 1996, p. 62-63.
- [89] V. Laurent, *Les signataires du second synode des Blakhernes (été 1285)*, în „Échos d'Orient”, 26, 1927, 146, p. 147; J. Meyendorff, *Le tome synodale de 1347*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, 8, 1963, 1, p. 226; Fr. Miklosich, Ios. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitanus, MCCCXV-MCCCCII*, t. I, Vindobonae, MDCCCLX, p. 76, 184, 224, 237, 274, 383, 386, nr. XLI, LXXXIV, XCIV, CXLIV, CLXXI/I, CLXXI/II; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III. *Scriptores byzantini saec. XI-XIV / Izvoarele istoriei României*, IV. *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-V / Scriptori și acte bizantine, secolele IV-XV*, publicate de H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.-Ş. Tanașoca, T. Teoteoi, București, 1982, IV, p. 190/191-200/201, nr. 1-10.
- [90] E. Oberländer-Târnoveanu, *La monnaie dans l'espace rural byzantin des*

- Balkans orientaux. Un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle, în „Peuce”, XIV, 2003, 1, p. 389.
- [91] *Istoria Românilor*, vol. III. Genezele românești, București, 2001, p. 276 (*Istoria Românilor*, III); Al. Madgearu, Organizarea militară bizantină, p. 103.
- [92] *Ibidem*.
- [93] Al. Madgearu, Organizarea militară bizantină, p. 103; A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 164-165.
- [94] Oana Damian et alii, *Nufărul, com. Nufărul, jud. Tulcea. Punct: Trecere bac, proprietatea lui Adrian Petre*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001”, București, 2002, p. 213; Oana Damian, M. Vasile, Andra Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufărul, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, în „Materiale și Cercetări Arheologice”, serie nouă, XIII, 2017, p. 90-91, n. 12.
- [95] *Ibidem*.
- [96] Oana Damian et alii, *Nufărul, com. Nufărul, jud. Tulcea. Punct: Trecere bac, proprietățile A. Petre, M.L. Dumitrescu, I. Rubanschi*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002”, București, 2003, p. 214-215; Oana Damian et alii, *Nufărul, com. Nufărul, jud. Tulcea. Punct: Proprietatea A. Petre*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003”, București, 2004, p. 218-219; Oana Damian, M. Vasile, *Varangians nearby the Danube Delta. About an Archeological Discovery in the Byzantine Fortress at Nufărul, Tulcea County*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie”, 62, 2011, 34, p. 275-290; V. Yotov, *The Vikings in the Balkans (Tenth to 11th Centuries) Strategic and Tactical Changes. New Archaeological Data on Weaponry*, în „Archaeologia Baltica”, 8, 2007, p. 323; Al. Madgearu, Organizarea militară bizantină, p. 103.
- [97] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Circulația monetară la Nufărul în secolele X-XIV*, în „Peuce”, X, 1991, p. 518-552.
- [98] *Ibidem*, p. 508-511.
- [99] *Ibidem*, p. 512-513; E. Oberlander-Târnoveanu, Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Monede din secolele XII-XIV descoperite la Nufărul (jud. Tulcea)*, în „Peuce”, IX, 1984, p. 257.
- [100] Oana Damian, M. Vasile, Andra Samson, *op. cit.*, p. 90-91; Al. Madgearu, Organizarea militară bizantină, p. 103.
- [101] A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 166-169; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Nufărul (jud. Tulcea) – oraș bizantin fortificat, la Dunărea de Jos (sec. X-XIII)*, în „Arheologia Medievală”, vol. 2, 1998, p. 80-82; E. Oberlander-Târnoveanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Nufărul (jud. Tulcea), păstrate în colecția Muzeului Militar Național*, în „Buletinul Societății Numismatice Române”, 88-89, 1994-1995, 142-143, (1998), p. 71-106; Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 239.
- [102] Al. Madgearu, Organizarea militară bizantină, p. 103.
- [103] Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization*, p. 83.
- [104] I. Zonarae, *Epitomea historiarum libri XIII-XVIII*, edit Th. Büttner-Wobst, Bonnae, MDCCXCVII, XVIII.19.
- [105] I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, în „Pontica”, XXIII, 1990, p. 330, nr. 16.
- [106] Idrisi, *op. cit.*, p. 446.
- [107] *Ibidem*.
- [108] Oana Damian, C. Andonie, M. Vasile, *Cetatea bizantină de la Nufărul, despre problemele unui sit suprapus de o aşezare contemporană*, în „Peuce”, s.n., I (XIV), 2003, p. 239; Cf. Silvia Baraschi, *Unele probleme despre Proslavita*, în „Peuce”, X, 1991, 1, p. 403; Cf. Oana Damian et alii, *Elemente de fortificație din epociile romano-bizantină și bizantină descoperite la Nufărul, jud. Tulcea*, în „Buletinul Muzeului Militar Național”, s.n. 1, 2003, 2, p. 71.
- [109] Al. Madgearu, *Byzantine Military Organization*, p. 93.
- [110] C. Moisil, *Cetăți romane la Dunărea de Jos – pe brațul Sfântu Gheorghe*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, II, 1909, 2, p. 88; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Contribuții la cunoașterea locuirii medio-bizantine la Mahmudia – cetatea Salsovia (secolele X-XI)*, în „Peuce”, s.n., VIII, 2010, p. 224 (*Mahmudia – cetatea Salsovia*).
- [111] Al. Madgearu, *Ultima etapă a războiului dintre Imperiul Bizantin și Primul Tarat Bulgar (1014-1018)*, în „Revista de Istorie Militară”, 1-2 (165-166), 2018, p. 102; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Mahmudia – cetatea Salsovia*, p. 224, 226.
- [112] Oana Damian, *Noi descoperiri monetare bizantine în Dobrogea*, în „Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos”, XIII-XIV, 1995, p. 220; *Ibidem*, p. 224.
- [113] Irina Oberländer-Târnoveanu, *Stațiuni antice pe raza comunei Mahmusia (jud. Tulcea)*, în „Peuce”, VIII, 1980, p. 70.
- [114] E. Paraschiv-Grigore, M.G. Vasile, *O nouă descoperire sigilografică de la Nufărul, jud. Tulcea*, în „Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie”, 72, 2020, 1-2, p. 116-119.
- [115] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Mahmudia – cetatea Salsovia*, p. 226.
- [116] Cf. *Ibidem*, p. 224.
- [117] *Le cours du Danube depuis sa source jusqu'à ses embouchures dressé sur le memoires les plus nouveaux du P. Coronelli et autres par Sr. Sanson, présenté à monseigneur le dauphin a Paris chez H. Iaillot 1696*, în Colectia de hărți Emilian Radu.
- [118] M. Grăncearov, *Istoria na Pleven*, Plevna, 2001, p. 5.
- [119] Documentare realizată de Ginel Lazăr.
- [120] N. Coniata, *op. cit.*, vol. II, XIII.4.1-2 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 219].
- [121] *Ibidem*, XIII.4.2 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 219].
- [122] B. Primov, *Crearea celui de-al Doilea Tarat Bulgar și participarea vlahilor*, în vol. „Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX)”, vol. I, București, 1971, p. 20; Fr. Dall’Aglio, *The Military Alliance Between the Cumans and Bulgaria from the Establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion*, în „Archivum Eurasiae Medii Aevi”, 16, 2008-2009, p. 41; M. Kaplan, *Bizanț. Traducere din limba franceză de I.D. Brana*, București, 2010, p. 36; A.-D. Stănică, *op. cit.*, p. 103; *Istoria Românilor*, III, p. 433; D. Angelov, V. Ciolpanov, *Bălgarska voenna istorija prez srednovekovieto (X-XV)*, Sofija, 1994, p. 92; Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 241.
- [123] V. Dimova, *Monete ot citadelata*, în „Srednovekovnijat Cerven”, vol. I. „Citadelata na grada”, Sofija, 1985, p. 273-286.
- [124] V. Dimova, *Gradoustroistvo i arhitectura na citadelata na Cerven prez XIII-XIV v.*, în „Srednovekovnijat Cerven”, vol. I. „Citadelata na grada”, Sofija, 1985, p. 33-131; G. Lazăr, *Civilizația Taratului Asăneștilor*, Iași, 2018, p. 256; Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 241.
- [125] V. Barakov, *The Medieval City of Tarnov Capital of Second Bulgarian Kingdom*, în vol. „Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities. Residences and Fortresses”, Sofia, 2014, p. 1, n. 1.
- [126] Procopius, *Buildings*, în Procopius with an English Translation by the Late H.B. Dewing with the Collaboration of G.I. Downey, in Seven Volumes, VII, Cambridge, Massachusetts, London, MCMLXXI, IV.XI [a se vedea și ediția: Procopius din Caesarea, a se vedea și ediția: Procopius din Caesarea, *De Aedificiis*, text, traducere și comentarii de G. Popa-Lisseanu, în „Fontes Historiae Daco-Romanorum / Izvoarele istoriei românilor”, București, 1939, p. 80, 116]; Cf. V. Dintchev, *Zikideva – an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans*, în „Archaeologica Bulgarica”, I, 1977, 3, p. 54-77.
- [127] V. Barakov, *op. cit.*, p. 2.
- [128] *Ibidem*.
- [129] *Ibidem*, p. 3.
- [130] N. Coniata, *Grandezza e catastrofe di Bizanzio*, vol. III (Libri XV-XIX), a cura Anna Pontani. Testo critico e Nota al testo di J.-L. van Dieten, Traduzione fi Anna e Filippomaria Pontani, Fondazione Lorenzo Valla, 2014, XV.7.3 [a se vedea și

ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 284].

[131] J.V.A. Fine, jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan, 1994, p. 16; *Istorija na Bălgarija*, tom III, *Vtora Bălgarska Dărvaja*, Sofija, 1982, p. 125; *Istoria Românilor*, III, p. 433-434.

[132] Genoveva Cankova-Petkova, *Bălgaro-grătki i bălgaro-latinski otnošenija pri Kalojan i Boril*, în „Izvestija na instituta po istorija na BKP”, 21, 1970, p. 21-41.

[133] V. Barakov, *op. cit.*, p. 2.

[134] N. Coniata, *op. cit.*, vol. II, XII.6.3 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 204].

[135] Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 64.

[136] *Ibidem*, p. 231-232.

[137] *Ibidem*, p. 232.

[138] V. Barakov, *op. cit.*, p. 3.

[139] J. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals*, 2, p. 219, nr. 327.

[140] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 88.

[141] P. Diaconu, *Les Petchénègues*, p. 73-76.

[142] Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 239.

[143] Idrisi, *op. cit.*, p. 446.

[144] Idrisi, *op. cit.*, p. 446.

[145] G. Akropolites, *The History*, § 12 [a se vedea și ediția: G. Akropolites, *Die Chronik*, § 12]; Th. Skutariotes, *op. cit.*, p. 457-458 [traducerea în *Fontes* III, p. 434/435].

[146] T. Ivanov, S. Stoianov, *Abritus. Istorija i arheologija*, Razgrad, 1985, p. 39-40, 56, 72.

[147] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 116.

[148] Idrisi, *op. cit.*, p. 442.

[149] Al. Madgearu, *Asăneștii*, p. 239.

[150] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 116.

[151] Idrisi, *op. cit.*, p. 447.

[152] Leo the Deacon, *The History. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and D.F. Sullivan with the assistance of G.T. Dennis and Stamatina McGrath, Washington, D.C., 2005, VIII.8.

[153] J. Skylitzes, *Empereurs de Constantinople*. Texte traduit par B. Flusin et annoté par: J.-Cl. Cheynet, Paris, 2003, p. 287; [a se vedea și ediția: J. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057. Introduction, Text and Notes*, Translated by J. Wortley, Cambridge, 2010, 16.26]; G. Cedreni, *Historiarum Compendium*, în Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope ab Imm. Bekkero, suppletus et

emendatus, t. II, Bonnae, MDCCXXXIX, p. 452; I. Zonarae, *Epitomae historiarum*, XVII.8 [a se vedea și ediția: J. Zonaras, *Libro de los emperadores* (versión aragonesa del «Compendio de historia universal», patrocinada de J.F. de Heredia), edició critica y estudio de Ad. Álvarez Rodríguez, investigació de fuentes bizantines de Fr. Martín García, Zaragoza-Huesta, 2006, p. 253].

[154] A. Aladzhov, *The Byzantine Empire and the Establishment of the Early Medieval City in Bulgaria*, în vol. „Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. t. 3. Peripherie und Nachbarschaft. Herausgegeben F. Daim, J. Drauschke, Mainz, 2010, p. 122.

[155] I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 1. *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003, p. 143, nr. 62.1; J. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals*, 2, nr. 312.

[156] Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină*, p. 88, p. 126.

[157] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, S. Jordanov, *op. cit.*, p. 130-131.

[158] J. Skylitzes, *Empereurs de Constantinople*, p. 379; [a se vedea și ediția: J. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 15.12]; G. Cedrenus, *op. cit.*, p. 401.

[159] J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 1: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C., 1991, p. 181, nr. 80.1, 80.2; Cf. I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 277-282.

[160] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Les invasions des Petchénègues au Bas-Danube 1027-1048*, p. 96-97.

[161] *Ibidem*.

[162] *Ibidem*.

[163] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Tomis – Constantia – Constanța*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 323.

[164] *Ibidem*.

[165] Idrisi, *op. cit.*, p. 442.

[166] Gh. Mănuțu-Adameșteanu, S. Jordanov, *op. cit.*, p. 130-131.

[167] *Ibidem*, p. 131.

[168] *Ibidem*.

[169] *Ibidem*.

[170] V. Vasilev, *Forteresse médiévale au Cap de Čirakman pres de Kavarna*, în „Byzantino-Bulgarica”, VII, 1981, p. 334.

[171] Idrisi, *op. cit.*, p. 442, 444.

[172] Idrisi, *op. cit.*, p. 442, 444.

[173] N. Coniata, *op. cit.*, vol. II, XIV.5.1-2 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 238].

[174] Idem, *op. cit.*, vol. III, XVI.16 [a se vedea și ediția: N. Choniates, *op. cit.*, p. 292].